

Розділ VIII.
МІЖ КОНФОРМІЗМОМ ТА МУЧЕНИЦТВОМ ЗА ВІРУ:
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА
В 1930-і РОКИ

1. Особливості та умови пастирського служіння кліру

Загальні умови та повсякденну практику пастирського служіння православного священства визначали: «Правила про культу» в X-му розділі Адміністративного кодексу УСРР 1927 р., а також розгорнуте «Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігромад та служників культу» від 29 грудня 1929 р. /Наказ по НКВС від 2 січня 1930 р. Офіційне визначення державою статусу та функцій клірика в радянському суспільстві в деталях виглядало так:

«...22. Громадяни, що складають дану релігійну громаду, щоб задовольнити свої релігійні потреби, мають право призначити або обрати служників культу.

23. За служників культу треба вважати всіх осіб, що беруть ту або іншу безпосередню участь у виконанні релігійних обов'язків незалежно від того, чи є виконання цих релігійних обов'язків їх професією та засобами для життя, чи вони виконують ці обов'язки без жодної матеріальної або грошової винагороди.

24. Жоден служник культу не повинен приступити до виконання своїх релігійних обов'язків до реєстрації в окрадмінвідділі чи райадмінвідділку, за належністю, порядком, встановленим для даної округи обов'язковою постановою окрвиконкому.

25. Район діяльності служників культу, релігійних проповідників, наставників і т. ін. обмежується домівкою членів релігійного об'єднання, що вони його обслуговують, і місцем знаходження відповідного молитовного будинку.

26. Діяльність служників культу, релігійних проповідників і наставників, що обслуговують два чи декілька релігійних об'єднань, обмежується територією, на якій постійно живуть віруючі, що входять до зазначеного релігійного об'єднання»¹.

Офіційна регламентація діяльності священства (у документі — виконання релігійних обрядів) передбачала:

«...31. Переведення молитовних зборів для відправи культу й виголошення проповідей суто релігійного змісту в молитовних будинках, а так само й виконання релігійних обрядів, що обслуговують дану родину (молебні, панахиди, передсвяткові молитви служників культу й інше), як у молитовнях так і в будинках віруючих припускається без перешкод, без окремого дозволу органів влади. Служники культу мають право відправляти релігійні обряди, а саме: хрес-тини, шлюб, похорони як після, так і до реєстрації даних актів громадянського стану в адмінорганах.

33. Релігійні обряди, що їх влаштовується поза межами молитовні з масовою участю віруючих на вулицях, майданах, берегах рік (хресні ходи, ношення ікон та інше), припускаються лише з писаного дозволу місцевих органів влади, — окрадмінвідділів у містах та райадмінвідділків — у селах та селищах міського

типу. Особи, що влаштовують ці релігійні обряди, повинні звертатися за дозволом завчасно, найпізніше за два дні в містах та селищах міського типу, і найпізніше за п'ять днів — у сільських місцевостях. Дозволи на переведення таких релігійних обрядів дають незалежно від місцевих обставин.

34. Не треба вимагати одержання дозволу місцевих органів влади на переведення хресних ходів у межах огорожі молитбудинку та звичайних похорон»².

Обсяги утримання священика влада визначила особливо прискіпливо: ...«28. Рельгромада утримує служників культу на підставі складеної між ними угоди, на кошти, що добровільно вносять на цю мету члени даної рельгромади. Беручи на увагу, що в сільських місцевостях рельгромади утримують служників культу в більшості натуральним способом, дозволяється провадження добровільних зборів пожертв поза молитовнею, поміж членами даної рельгромади також і на утримання служників культу, за умовою, що ці збори провадитиме служник культу безпосередньо»³. А також:

...«75. Збір на утримання служника культу поза молитовним будинком дозволяється лише в тому разі, якщо ці збори провадить сам служник культу. 77. В статті утримання служників культу повинно бути окремо зазначено суми, що їх видається як безпосередня плата, окремо гроші, виплачені за помешкання для служників культу і окремо прибутковий податок, що виплачує рельгромада за служника культу»⁴.

Нарешті, порядок і форму обліку служників культу на момент ухвали «Положення...» лише трохи модифікували: «а) картки для служників культу (форма № 9) заповнювати у трьох примірниках, з яких один давати на руки служникові культу з відміткою про реєстрацію, другий залишати у райадмінвідділку а третій пересилати до окрадмінвідділу. До НКВС облікових карток на служників культу надсилати не слід;

б) у разі служник культу реєструється раніш у окрадмінвідділі, окрадмінвідділ повинен повідомити про це райадмінвідділок того ж району, куди йде служник культу, й надсилати його облікову картку. Коли служник культу вибуває в другу округу тимчасово, його картку надсилати в другу округу не треба;

в) встановити чіткість і своєчасність у повідомленні райадмінвідділками окрадмінвідділів про пересування, вибуття й прибуття служників по районах. Після прибуття або вибуття служників культу з тої чи іншої громади райадмінвідділок повинен негайно повідомити про це окрадмінвідділ;

г) у випадках порушення служниками культу обов'язкової постанови «Про облік і реєстрацію служників культу» окрадмінвідділи повинні повністю виконувати адміністративні права, що їх надає їм обов'язкова постанова»⁵.

Однак, з початку 1928 р. влада істотно посилила контроль за пересуванням духовенства. Типова постанова «Про облік та реєстрацію пересувань службовців культів», рекомендована окрвиконкомом до впровадження обіжником НКВС від 1 вересня 1927 р., містила відносно ліберальні вимоги до реєстрації. Зареєструватися мусили лише ті, хто не проходив облік у 1926/27 р. й не мав на руках реєстраційної картки. Також вона дозволяла вільне пересування «всіх службовців культу, так всередині округи, в якій вони постійно мешкають як і взагалі на усьому терені УСРР, з власних справ»⁶. Відтепер за обов'язковою поста-

новою окрвиконкому виїзд за межі округи, незалежно від мети, мав супроводжуватись зняттям з обліку в окружному чи районному адмінвідділі і обов'язковою постановкою на облік на місці поїздки та після повернення. За невиконання були передбачені досить суворі санкції — штраф до 50 руб. або примусова праця до 14 діб⁷. Причому наведені документи: і «Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад...», і постанова «Про облік і реєстрацію служників культу», і внутрішньовідомча постанова (НКВС — райвиконкоми) «Про облік та реєстрацію пересувань службовців культів» — діяли паралельно. А це означало, що в повсякденному житті духовенство, навіть у випадку ознайомлення з положеннями Адміністративного кодексу, не могло не порушувати чинне законодавство й не наражатися на штрафні санкції з боку місцевої влади, а потім не оскаржувати останні по радянських інстанціях. Конфесіям довелося швидко орієнтуватися в ситуації та звертатися — причому від благочинних до єпископату — безпосередньо до секретаріату президії ВУЦВК за дозволами відвідувати церкви (і громади) на теренах району чи округи без «окремого кожен раз взяття на облік в районах та сільрадах»⁸ (парафіяльні священики та благочинні) або з поданнями переліку районів для занесення до реєстраційних карток (єпископи)⁹. Пізніше, десь з 1930 р. (вочевидь, у річницю тимчасового відступу держави під тиском селянського спротиву колективізації), влада запровадила дещо спрощену систему обліку пересування для духовенства. Секретаріат Президії ВУЦВК за підписом референта культів Г. Катуніна почав видавати представникам усіх наявних конфесій спеціальний дозвіл на відвідання громад у межах кількох підвідомчих їм округ терміном на один рік. П. 18 (відмітка про взяття на облік або зняття з нього в райвиконкомі або окрадмінвідділі) реєстраційних карток частини представників конфесій містив запис, подібний до такого: «Пред'явнику цього, гр. Пирському Миколаю Васильовичу, секретаріат президії ВУЦВК дозволяє відвідувати в справах релькульту рельгромади патріаршої орієнтації на терені кол[ишніх] округ: Полтавської, Роменської Кременчуцької, Лубенської та Прилуцької без окремого кожен раз взяття на облік у м[іських]радах, райвиконкоммах та сільрадах. Катунін»¹⁰.

Зазнала змін, порівняно з попереднім періодом, і сама реєстраційна картка. Зразок 1928 р. містить нові пункти: п. 17. «Відмітка про зречення сану та служіння церкві (зазначити дату зречення та в якому часописі оголошено про нього)» і п. 18. «№ реєстраційної картки зреченця»¹¹. Ця, встановлена у 1928 р., форма реєстраційної картки священнослужителів, за винятком доданого після 1928 р. під п. 15. питання «Чи був під судом?» (пп. 17 і 18 отримали №№ 18 і 19 відповідно), зберегла чинність до кінця 1930-х рр.

У тому ж 1928 р., комуністична влада розширила управлінські функції місцевих рад і внесла відповідні зміни до Адміністративного кодексу УСРР. Раніше арт. 31 надавав загальне право округовим, районним виконавчим комітетам, міським і селищним радам «видавати обов'язкові постанови в таких справах: а) Охорони революційного ладу, громадського спокою й безпеки та ще охорони державного, громадського і приватного майна»¹². Постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про зміни й доповнення Адміністративного Кодексу УСРР» та про зміну арт. 13: «Положення про сільські ради»; арт. 14: «Положення про селищні

ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», «Положення про районні з'їзди рад і районні виконавчі комітети» істотно розширили й деталізували законне поле адміністративного впливу місцевих рад, причому переважно в царині контролю за повсякденними практиками релігійних громад та православного кліру.

Так, арт. 72 встановлював: «адміністративним відділам округових виконавчих комітетів, міським адміністративним відділам, начальникам міської міліції округових центрів, начальникам міліції міських районів округових центрів, *адміністративним відділкам районних виконавчих комітетів і президіям селищних рад* (курсив наш — Авт.) надається право, в межах наданих їм прав у царині застосування заходів адміністративного впливу за зламання обов'язкових постанов, вживати заходів адміністративного впливу за такі маловажні правопомста: [...] 12) за ухил фахівців від обліку й реєстрації, що їх встановлюють відповідні органи влади для певних груп фахівців»¹³.

23) За влаштування релігійних походів, крім похорону, або за виконання надворі релігійних обрядів поза межами огорожі молитовень, або поза територією, що безпосередньо прилягає до молитовень, без спеціального кожного разу окремого дозволу округового адміністративного відділу або районного виконавчого комітету, за належністю;

24) за прилюдне порушення чи перешкоду релігійними обрядами або культовими церемоніями волі руху інших громадян, всупереч законові або розпорядженню влади;

25) за скликання загальних зборів релігійної громади без попереднього повідомлення або з повідомленням, але з порушенням встановлених для цього речень;

26) за провадження релігійною громадою dobroхiтного збору поза складом її членів без дозволу округового або районного виконавчого комітету, за належністю, або ламаючи умови, на яких було дано дозвіл;

27) за провадження будь-яких dobroхiтних зборів або зборів пожертв без дозволу на те встановленим порядком, а так само за інші зламання законів про порядок провадження dobroхiтних зборів і пожертв»¹⁴.

Паралельна чинність вищезгаданих законодавчих актів, частина з яких, до того, ж мала внутрішньовідомче призначення і не підлягала оголошенню, прогнозовано підсилила стан «війни всіх проти всіх» у повсякденному житті суспільства. Адже запровадження в життя більшості згаданих повище законів і постанов відбувались на тлі примусового вилучення хліба у 1928 р., що викликало справедливий опір селян. Влада негайно ж публічно переклала відповідальність за наслідки власної економічної політики на «куркулів» та духовенство й у періодичній пресі подавала селянський спротив як контрреволюційні дії ворожих елементів, зокрема, як «зрив куркулями та попами хлібозаготівель». Відтак, у квітні 1928 р. на зборах московської організації ВКП(б) Й. Сталін закликав поєднати наступ на куркуля з бойовою антирелігійною роботою в масах, повести рішучу боротьбу з релігією. У резолюції ЦК КП(б)У, ухваленій відповідно до вказівки центру, від 30 червня 1928 р. «Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду» зазначалося: «Релігійні організації, зменшуючи свої демонстративні антирадянські виступи, намагаються вести свою релігійну пропаганду, мобілізуючи маси, прикриваючись лояльністю до радянської влади»¹⁵.

Реакція священства на всі нововведення та їхню екстраполяцію на повсякдення духовенства не забарилась. Делегати Уманського окружного з'їзду УАПЦ мусили констатувати: «Піп зараз сила безправна, беззахисна у відношенні держави особа»¹⁶. Йому підтакували синодали на своєму окружному з'їзді на тій же Уманщині: «Піп села Слободище каже, що для нас теперішні податки непосильні. Ми й так несемо ярмо, накинута нам судьбой сучасних умов, ми й лояльні, а самообкладення налогом 150 рублів»¹⁷.

24 січня 1929 р. ЦК ВКП(б) затвердив текст листа «Про заходи по посиленню антирелігійної роботи», у якому, серед іншого, духовенство та активних віруючих звинувачували у мобілізації реакційних та малосвідомих елементів з метою контрнаступу на досягнення радянського народу під керівництвом Комуністичної партії¹⁸. А в кінці 1929 р. — на початку 1930 р. влада руками місцевих партійно-радянських активістів та осередків Спілки війовничих безвірників розгорнула кампанію зі зняття церковних дзвонів «для потреб індустріалізації». В цей же період комуністична влада зробила спробу зовсім позбавити кліриків місця служіння, руками «трудящих» закривши храми, а духовенство — по можливості — виселивши поза межі населених пунктів. Було розгорнуто кампанію з організації в містах: в державних установах, школах, на заводах, фабриках, копальнях, будівництвах, паровозних депо — так званих «ударних бригад зі збору підписів для закриття церкви»¹⁹. А в селах храми намагалися закрити силами місцевих комітетів незаможних селян та організованих при них гуртків безвірників²⁰. Причому, на початок 1930 р. підписні листи та протоколи зборів різноманітних трудових колективів з «ухвалами» та «клопотаннями трудящих» про закриття храмів оформлялися і надходили до місцевих радянських органів та ВУЦВК на типових машинописних (або розмножених на ротаторі) бланках і в переважній більшості — зі стандартним текстом, що практично дослівно повторював тексти останніх резолюцій ЦК ВКП(б) про посилення антирелігійної роботи: «Проти напруженої роботи по індустріалізації країни, проти перебудови села на соціалістичний лад, яку веде робітнича кляса та бідняцько-середняцькі маси села, виступає непман, куркуль та їх помічник — духовенство. Ми, робітники/селяни/ службовці, всі як один, виходимо з релігійних організацій та вимагаємо здачі дзвонів з церков міста/села на індустріалізацію країни, закриття місцевого собору/церкви та перетворення цих помешкань в культурні установи...»²¹.

В тих випадках, коли з певних причин не вдавалося позбавити священника кафедри через закриття храму на «клопотання трудящих», місцеві ради широко користувалися правами на застосування адміністративного впливу, наданими цитованими повище «Положеннями про сільські ради...». Засоби такого впливу були стандартними в межах України: безпідставна (і протизаконна) відмова взяти священника на облік, а за тим — штраф або арешт за відсутність відмітки про реєстрацію; заборони виконувати пастирські обов'язки поза межами храму (служіння панахид, відвідання з передсвятковими молитвами домівок віруючих перед Різдом та Великоднем і перешкоджання збору натуральних пожертв від парафіян або й конфіскації продуктів); незаконні штрафи, примусове придбання облігацій позик; залучення до виконання сільськогосподарських робіт та штрафи за ухиляння від них, перешкоджання відправляти службу в храмі, а також прямі погрози.

Якщо згаданих заходів було недостатньо, аби позбутися священика та розпустити громаду, виконками місцевих рад могли звертатися за порадами до вищих інстанцій, як це зробив, до прикладу, Велико-Лепетиський РВК. У вересні 1931 р. останній спрямував до секретаріату ВУЦВК цілком таємне звернення з проханням терміново надати найдокладніші пояснення стосовно фінансової діяльності релігійних громад. Оскільки РВК, після перевірки фінансових звітів по Велико-Лепетиському району виявив, «що громади витрачають кошти на: «1) виплати податків та штрафів, належних зі служників релігійних культів; 2) на оплату квартплатні за служників релігійних культів; 3) регулярна видача на утримання екзархату [...]»²². Відтак, Велико-Лепетиський РВК цікавився, чи має право церковна рада робити ці витрати, та які заходи адмінвпливу на керівників громади можна застосувати, щоб унеможливити утримання храму та священика. Які пояснення надав (та чи відреагував на запит райвиконкому взагалі) референт у справах культів Секретаріату Президії ВУЦВК у відповідь на це звернення, з'ясувати не вдалося, проте на місцях і без інструкцій згори добре давали раду з застосуванням адмінвпливу на духовенство.

Зокрема, так само, як і в 20-ті роки, у 1930-х рр. місцева влада за кожної нагоди намагалася витіснити релігію з повсякденного життя суспільства та закрити місцевий храм найпростішим способом — не беручи на облік священнослужителів. В таких випадках панотці мусили активно захищати свої права та звертатися за допомогою до вищих органів управління конфесій і послідовно по радянських інстанціях — від райвиконкому і районної організації робсільінспекції до відділу культів при Секретаріаті Президії ВУЦВК. Таких звернень маємо десятки й тільки невеликий відсоток з них був дієвим і за короткий час священика реєстрували. Переважна більшість цих звернень місяцями подорожувала бюрократичними кабінетами, тримаючи клір на межі порушення законодавства, їхні родини — у страху за своє майбутнє і, зрештою, примушуючи священиків відмовлятися від призначення, а конфесії — перманентно шукати кандидатів на вакантні кафедри. Ось типовий приклад. У липні 1932 р. Чугуївське вікаріальне управління повторно звернулося до секретаріату президії ВУЦВК: «Троїцький РВК перешкоджає проведенню богослужінь в фактично не закритих ще храмах, обмежує реєстрацію духовенства, не виправляє перегинів сільрад, що порушують радянське законодавство. В селах Троїцького р-ну: Павлівці, Аранівці, Н.Дувалці священики мусили залишити свої парафії, а ново-призначених сільради не допускають до проведення богослужінь. В с. Сиротини та Нова Краснянка сільради чинять тиск на священиків, щоб примусити їх залишити парафії»²³. Згори на цей прецедент, а також — на всі аналогічні наступні, відреагували досить чемно. Відтак, маємо кілька нагадувань — з 27.06 по 11.11.1932 р. — до Троїцького РВК від Секретаріату Президії ВУЦВК, який мав «відомості про те, що сільради ... району не беруть на облік служкульта, які прибувають для переведення релігійних потреб»²⁴ і «просив негайно перевірити правдивість цього, та повідомити, чому сільради не беруть на облік служкульта, в яких конкретно селах зазначити»²⁵. Далі, як правило, від ВУЦВК надходила пропозиція до РВК дати вказівку відповідній сільраді/сільрадам зареєструвати священика, а вся процедура повторювалася, практично до дрібниць, для духовенства іншої округи. Наприклад: до секретаріату президії ВУЦВК'а:

«[26.11.1931 р.] звернулись з проханням представники рельгромади с[ела] Крем'яна та с[лободи] Ново-Краснянки, аби ми безпосередньо надали розпорядження с/р про виконання нею вказівок РВК, що до реєстрації сільрадою їх службовців культу, секретаріат президії ВУЦВК удруге просить надати категоричного розпорядження Крем'янській та Ново-Краснянській сільрадам про безперешкодну реєстрацію службовців культу, які звернулися до сільрад з цим проханням»²⁶. «[20.01.1932 р.] заява віруючих сл[ободи] Шурово про відмову Лиманського РВК взяти на облік служкульту»²⁷. «[26.11.1932 р.] заява Харківського єпархіального управління на відмову взяти на облік служкульту»²⁸. «[3.10.1932 р.] уповноважений Миколаївської рельгромади м. Меджибожа Проскурівського РВК Самойлов П. скаржиться на відмову місцевих органів влади реєструвати служника культу»²⁹. «[17.08.1931 р., з доповіді Білоцерківського архієпископа УАПЦ В. Бржосньовського] в житті парафії і священнодіячів з боку місцевих органів влади мають місце такі утруднення: 1) [...] парафії: Максимівка, Парафіївка та Рожнівка не обслуговуються священником з причини невзяття Ічеським РВК на облік священників, яких посидала до цих парафій Київська Є[пархіальна] Ц[ерковна] Р[ада]; 3) Сквирський РВК не хоче зняти з обліку переведеного Білоцерківською ЄЦР до іншого району священника с. Пищиків Прохора Калітенка. Калітенко виплатив всі податки, а йому ставлять умову: візьмеш ще на 300–400 руб. податків — тоді знімемо, а то ні»³⁰. Описані вище умови реєстрації священників були типовими для духовенства всіх православних конфесій України»³¹.

Складовою частиною виконання пастирських обов'язків клірика є проведення поховального обряду та щорічного вшанування пам'яті померлих родичів парафіян. На початок 1930-х рр. сам похорон за православним чином та гробки на Великдень вже були одним із реліктів традиційного повсякдення і для суспільства, і для православного кліру. Щоб витіснити цей православний обряд з повсякденного життя, місцеві ради вдавалися до застосування всіх можливих форм адміністративного впливу на релігійні громади та священство, не зупиняючись перед прямими порушеннями чинного радянського законодавства. Ось типовий приклад: 6 травня 1931 р. сільрада с. Березняків Смілянського р-ну наклала штраф у розмірі 100 руб. на голову релігійної громади цього ж села за відправлення провід без дозволу. У скарзі до секретаріату президії ВУЦВК голова релігійної громади пояснював: «[...] проводи нами відправлялись в цьому році (20.04 ц.р.) на кладовищі, як звичайний похорон і як це провадилося в цей день щороку, і це звичай традиційний, як у нас, так і по всіх селах нашого краю. На відправлення цих провід ніколи до останнього часу і ніхто не брав дозволу, а також не штрафував за відправу провід. Хресного ходу селом до кладовища ми не проводимо, а тільки на кладовищі відправляли похорон, який по закону дозволяється»³². Слідом за головою рельгромади дії березняківської сільради оскаржив і місцевий священник О. Литвинов. На панотця сільрада також наклала штраф у 100 руб. за те, що він відправляв панахидки на кладовищі. З нагоди надходження скарг між ВУЦВКом та Смілянським РВК виникло традиційне листування. Отже, 27.06.1931 р. Смілянський РВК, повертаючи до ВУЦВК листування «по скарзі голови релігійної общини про неправильне накладення адмінзиску», пояснював: «що за пакт. 349, арт. 240 (Зб. Узаконень

1927 р. № 63–65) постанови ВУЦВКу на думку РВК переведення таких релігійних обрядностей вимагає дозволу як на виход на майдан — на переведення релігійних обрядів поза межами молитовного будинку»³³. У відповідь на першу скаргу, Секретаріат Президії ВУЦВК зі свого боку 3.07. пояснював, «що відправу панахид не можна вважати за публічну релігійну церемонію, а тому підстав для штрафування за це служників культу немає»³⁴. А на скаргу священика пояснював, що «відправу панахид на кладовищах не можна вважати за публічну релігійну церемонію тому, що ці культові треби влаштовуються для окремих віруючих, а тому і штрафувати служників культу за відправу панахид не треба»³⁵. Однак, про повернення голові громади та священикові стягнених коштів та обов'язок працівників сільрад знати чинне радянське законодавство — зокрема, документи цитовані нами вище, — жодним словом, як і у переважній більшості аналогічних випадків, у поясненнях ВУЦВК не йшлося.

В тих рідкісних випадках, коли ВУЦВК все ж рекомендував повернути кошти, про виконання виконкомом рекомендації нічого не відомо. Як у випадку листування з Брацлавським райвиконкомом «в справі накладання штрафу на служника релігійного культу с. Зеньковець Євгенія Шманкевича»³⁶. В травні 1931 р. члени місцевого РВК оштрафували священика на 50 руб. «за те, що він похоронив Снідор Маланку без реєстрації смерті ЗАГСом»³⁷. Скаргу панотця голова РВК відхилив³⁸. У супровідному листі ВУЦВК, надісланому разом із скаргою священика та попереднім листуванням до Брацлавського РВК, адмінгрупа секретаріату Президії пояснювала, «що кримінальну відповідальність за відправлення релігійних обрядів служниками релігійного культу до реєстрації актів громадянського стану (хрещення, похорони, подружжя та розлучення було скасовано з моменту надання чинності Кримінальному Кодексу УСРР у редакції 1927 р. цеб-то з 1.07.1927 р. (Постанова ВУЦВК з 3.06.1927; З.У. УСРР 1927 р. ч. 26–27 арт. 131). Отже, виходячи з усього вищенаведеного, секретаріат Президії ВУЦВК повідомляє, що стягнутий штраф з служника релігійного культу Сергія Шманкевича [Так у документі — *Авт.*] за відправлення похорон до реєстрації ЗАГСом неправильно, а тому Вам треба його скасувати, стягнуті гроші повернути служнику релікульта. Про виконання повідомте»³⁹.

Інший типовий для 1930-х рр. випадок, що стосувався накладання штрафу за виконання пастирських обов'язків. Вознесенський райадмінвідділ на підставі протоколу доглядача районної міліції та голови сільради с. Арнаутівки 22.05.1931 р. оштрафував священика Олещицького Ф.С. на 150 руб. за те, що він 19.04.1931 р. пройшов з хресним ходом від церкви до кладовища. Священик був, очевидно, не досить добре ознайомлений з радянським законодавством про культу, зокрема, з уже цитованим вище «Положенням про порядок організації, діяльності, звітності та ліквідації релігійних громад...» від 29 грудня 1929 р., бо 13 червня 1931 р. подав до місцевого РВК заяву, що він «вважає штраф непосильним і просить його зменшити»⁴⁰. Оскільки сільрада на поступки не пішла, клірик оскаржив її дії у вищих інстанціях. Нарешті, справа дійшла до ВУЦВКу й інспектор культів секретаріату Президії ВУЦВК Г.Катунін 28 грудня 1931 р. надіслав до РВК офіційне прохання (разом із прикладеною скаргою) перевірити вказані факти й «коли виявиться, що це вірно, штраф треба або повернути, або зарахувати на податки»⁴¹. Одночасно він пояснив Вознесенському РВКові, що

«рельпотреби на кладовищі служник культу має право переводити»⁴². Райвиконком зі свого боку надіслав 15 січня 1932 р. чемну відповідь такого змісту: «Олешицький вважає штраф непосильним і просить його зменшити, зовсім не заперечуючи, що штраф було накладено невірно. На цю заяву начрайадмінвідділу зменшив йому штраф до 100 руб., які Олешицький сплатив. Вважаючи на матеріали, які містяться в справі Олешицького, райадмінвідділ визнав оштрафування його правдивим і клопотання про зняття штрафу задоволене бути не може»⁴³. Тим справа й закінчилася.

Іншою складовою пастирських обов'язків було відвідання священиком домівок парафіян з передсвятковою молитвою, так зване передсвяття — дні, або день перед Різдом чи Великоднем, богослужіння яких містять молитви й піснеспіви на честь свята, що настає⁴⁴. В умовах комуністичного штурму 1930-х рр. значна частина храмів уже була зруйнована або тим чи іншим способом закрита й віруючим з кількох населених пунктів доводилось ходити на богослужіння до найближчого діючого храму до сусіднього (й нерідко віддаленого) села. Для літніх і хворих парафіян це було вкрай важко, а для тих хто працював — практично неможливо. Підневільна праця в колгоспі повністю нівелювала сакральний і циклічний характер польових робіт. Вони перетворилися на безперервний виснажливий виробничий процес: посівна кампанія безпосередньо перетікала у збиральну і хлібозаготівельну, а останні — у посівну. Не приносячи колгоспнику ні матеріального прибутку, ні морального задоволення від процесу та результатів праці, комуністичний спосіб організації виробничої діяльності натомість повністю поглинав увесь особистий час разом із вихідними та святковими днями. Завдяки радикальним змінам трудового законодавства і повному витісненню релігійних свят з календаря та переносу вихідних з неділі на інші дні, аналогічною ситуація була й у містах. Відтак, якщо діючий храм перебував у селі, де громада поступово зменшувалася, фінансова неспроможність швидко призводила його до закриття. Відповідно, місцева влада могла рапортувати про цілковиту перемогу над релігією, а священик мусив шукати інше місце служби. Передсвяткова молитва в домівках парафіян дозволяла не лише хоч на короткий період свята повернутися до світу традиційних християнських цінностей, але й зберегти платоспроможну релігійну громаду, запобігти закриттю храму та забезпечити певний прожитковий мінімум для священика з родиною. Тому на місцях намагалися унеможливити виконання духовенством цього виду пастирського служіння та позбавити джерела існування.

Якою була повсякденна практика, добре видно з пояснення протоієрея Хрестовоздвиженської церкви слобідки Пристена Куп'янської округи на Харківщині Павла Гревізирського, котрий змушений був залишити парафію та вийти за штат, до екзарха України Константина (Дьякова). 5 травня 1932 р. перед Великоднем протоієрей П. Гревізирський відвідував з передсвятковою молитвою помешкання віруючих парафіян. Він завершував відвідини, коли посланець повідомив, що сільрада вимагає від панотця з'явитися туди разом з підводою. «Коли я прийшов туди — писав протоієрей — і запитав: «Для чого мене кликали»? То заступник голови сільради під керівництвом присутнього там учителя Лапіна запитав: «На яких підставі ви ходите по домівках громадян»? Я відповів: «Відповідно до заведених з давніх часів традицій та дозволу вищої цивільної

влади». Тоді вчитель сказав: «Що з ним розмовляти! Заберіть все й роздайте робочим». З підводи все забрали й переписали в акті. Підписуючи акт, я попередив, щоб все було ціле, оскільки доведеться все повернути, як відібране незаконно. Я пішов до адміністративного відділку, де зробили розпорядження повернути все. Відібране я отримав, але в зіпсованому вигляді: хліб був цвілий і потертий. В інше свято, перед Різдвом Христовим я відвідав той же хутір з молитвою і на початку з тієї ж Сенекської сільради являється посланець і вимагає припинити ходіння та забиратися додому. Я пішов до сільради й запитав голову, хто мені забороняє ходити з молитвою. В цей час ударник з хлібозаготівлі почав кричати: «Улетьвай отсюда, а то я тебе покажу молитву. Ишь ты, дурманит народ». Я показав йому законоположення радвлдаи з відділення церкви від держави. Він подивився, кинув грубо мені книжку назад й закричав: «Бери свои законы и сейчас же улетьвай, а то я тебе покажу, где раки зимуются»! Я повернувся додому й подав скаргу до Куп'янського ВРК. В Куп'янському ВРК мені сказали: «Їдьте й продовжуйте свою справу», давши письмового наказу ударникові. [Коли я проходив] з молитвою по слободі Пристені повз школу, висовується голова дорослого учня та кричить: «Гей! Піп Гапон, водаз, патлатий чорт, ти досі шляєшся, давно пора убити». [Коли проходжу] повз три школи, які тут же біля церкви — іншої дороги до церкви немає — часто учні кидають каміння в спину, а в місцевому храмі вікна вибивають. [Коли проходив] повз школу настановити хворого зі Святими дарами, учні школи на мою адресу вигукують всі ті вищеописані терміни. Обклавши мене одноразовим податком в 150 руб., ударники щодня ходили оглядати домашні речі, приступаючи до опису й всіляко знущаючись, вимагали сплатити. Я сказав, що сплачу, але нині грошей не маю. «Ну, тут в тебе майно є, на 150 руб. стане». Я пішов до сільради й показав голові та секретарю сільради бюлетень про податок. Голова Макаринський заричав: «Що ти нам носиш! Що ти нас вчиш! У нас свої директиви є! Ви всі попи дожидаєте війни; війни не буде, а якщо буде, то ми вам першим порозпорюємо кендюхи, забирайся геть звідця!» Увечері сиділи господарі будинку квартири (де мешкав священик — Авт.), вийшов і я, повз проходив ударник з [якимось] чоловіком. Доходячи до нас він сказав: «Коли ми позбавимось цих чортів патлатих»? Порівнявшись, плюнув просто на мене. На його дії я сказав, що так чинять не ударники, а хулігани. У відповідь на мою адресу пролунала брутальна лайка. Сільрада прислала мені повідомлення очистити квартиру в 24 години, що їм квартира потрібна. У них я шукав 5 днів і не знайшов, ніхто не наймав, всі бояться наймати попові. А до всього цього багато, багато ще різних перлів доводилось вислуховувати від місцевих комсомольців. До викладеного настав голод, який остаточно примусив залишити парафію та бігти світ за очі. Все вищевикладене свідчу священичою совістю та підписом»⁴⁵. Як і у випадках з реєстрацією, спроби оскаржити відвертий тиск на духівництво з боку місцевих рад та знайти, таким чином, місце в радянському суспільстві були приречені. Стандартна реакція на звернення представителів конфесій чи окремих священиків була приблизно такою: «Секретаріат Президії ВУЦВК просить ВРК надати категоричного розпорядження сільраді не робити заборони служкульту відвідувати з передсвятковою молитвою віруючих в їх будинках. Одночасно треба перевірити факти,

що їх зазначено в заяві та коли вони ствердяться, беззаконні дії місцевої влади негайно припинити. Про наслідки з поверненням заяви до нас повідомте»⁴⁶.

Загалом же аналіз наявних документів дає підстави зробити висновки про недостатній рівень поінформованості не лише представників влади на місцях, але й духовенства всіх православних конфесій стосовно чинного радянського законодавства у царині церковно-державних відносин. Принаймні він істотно нижчий ніж у 1920-і рр. Можемо припустити, що цьому посприяло закриття церковних періодичних видань усіх конфесій на початку 1930-х рр., які мали поряд з тематичними і юридичні розділи. Відсутність потрібної офіційної інформації спонукала багатьох священиків звертатися за офіційними детальними довідками безпосередньо до інспектури культів секретаріату президії ВУЦВК, як це зробив священик с. Малий Горошок Володарського р-ну (на Волині). 24 листопада 1932 р. панотець звернувся до ВУЦВК з проханням пояснити наступні важливі для його повсякденного служіння та життя родини питання: «1) Чи мають право служителі культу здійснювати хрещення, шлюби та похорони без документу з сільради про запис відповідного акту (бажано посилання на закон). 2) Чи існує закон, що визначає спосіб утримання служників культу: 1) Чи має право священик ходити в Різдвяний та Великодній пости по помешканнях віруючих, чи просто так збирати пожертви для свого утримання, чи може священик ходити з традиційною святою водою на Водохрестя? 2) Чи має священик право брати платню за треби продуктами? 3) Чи має право сільрада відібрати у священика продукти, що їх дали парафіяни на утримання священика, як то: 1, 2, 3 [фунта? — *Авт.*] жита чи борошна, якщо цього вистачить не більше ніж на два місяці, а священик не займається сільським господарством, на нього немає хлібозаготівель? 4) Чи має право сільрада призначати священикові 300–400 руб. на облігації та примушувати його їх взяти на таку суму, а не стільки, скільки може священик добровільно придбати облігацій? 5) Чи має право священик служити технічним працівником без зречення релігії та сану в Українській федеративній (так у документі — *Авт.*) республіці, як рахівником, бухгалтером, діловодом, чи виконувати просту фізичну роботу на будівництвах?»⁴⁷. Чи отримав клірик відповідь — невідомо. Також немає жодних ознак постановки питання про підготовку силами апарату ВУЦВК спеціальних юридичних довідників чи видань для службового користування працівників радянського апарату на місцях і придбання їх конфесіями. Без відповіді залишалися і рапорти підлеглого духівництва, переадресовані предстоятелями конфесій до ВУЦВК, як, до прикладу, рапорт спостерігача за парафіями патріаршої орієнтації протоієрея Миколи Уловича. Перераховуючи в своєму рапорті «адміністративно-економічні незаконні нажими з боку низової сільської влади та фінорганів на Мелітопільщині, що не припиняються, а їм кінця не видно, оскільки скарги до вищих органів залишаються без наслідків», протоієрей Улович констатує: «Духовенство на місцях доведене до відчаю, в стані якого не виключаються нерациональні вчинки»⁴⁸. Насамкінець протоієрей висловив прохання: «Прошу Вашого архіпастирського представництва перед центральною владою з питання вказаних правопорушень представниками низового апарату влади і притягнення до відповідальності всіх порушників закону, що не рахуються з ним, часто насміхаються над законоположеннями республіки. Коли цим

представникам влади робляться вказівки на хранителя законності — прокурора, то вони з кпинами відповідають: «Нехай прокурор робить своє, а ми робимо своє, влада на місцях». Прошу Ваше Високопреосвященство виклопотати в центральній владі видання солідного (в оригіналі — внушительного — *Авт.*) роз'яснення для невігласів будівників соціалізму в селах»⁴⁹.

Сподіване священством «солідне роз'яснення для невігласів будівників соціалізму» з'явилося у жовтні 1932 р. у вигляді «одного примірника інструкції останнього видання, що з ним потрібно ознайомитись, а також ознайомити сільради в спосіб виділення особи, що працюватиме в цій галузі роботи»⁵⁰. Централізоване поширення інструкції по відділах культів облвиконкомів мало на меті — принаймні, у супровідному документі про це згадувалося — запобігання «будь-яких порушень закону в цій галузі». Кожний примірник інструкції з правилами про культі супроводжувався розмноженими на ротаторі типовими бланками з переліком фактів, що «досі трапляються» в якості порушень радянського законодавства про відокремлення церкви від держави. До переліку порушень законодавства, що «траплялися», а насправді — складали повсякденне життя родини пересічного священика та умови його пастирського служіння, оскільки були практично ідентичними та типовими для кожної з сотень скарг, увійшли: «передача сторожок стороннім особам, незважаючи на те, що вони здані в оренду рельгромадам і вони платять оренду. Незаконні вимоги дозволів на виконання релігійних обрядів, що законом дозволені. Забороняють провадити службу в церкві, якщо свято випадає серед тижня. Заперечують вносити померлого в церкву, щоб відслужити над ним панахиду. Не беруть служників культу на облік, якщо вони відмовляються придбати облігації позики, незважаючи на те, що примусове розповсюдження законом заборонене. Використовують цвинтарі для потреб сільради, незважаючи на те, що вони здані в оренду рельгромаді. Використовують дзвіниці сільрадою щодо скликання на загальні збори або на обід колгоспників в той час, коли правиться служба в церкві. Не цікавляться виявити дійсний прибуток служника культу, а через це буває переобкладання служників культу непосильними податками, після чого виникають скарги та зайва писанина». Й далі: «всі ці й інші, їм подібні, факти порушення законів уряду виникають тому, що РВК не виділено відповідної особи, яка керувала б даною ділянкою роботи та відповідала б за неї»⁵¹.

Масове закриття церков до та під час кампанії розкуркулення у 1929–30 рр., відмови у реєстрації священиків, а потім — багатомісячне листування між релігійними громадами та радянськими органами влади усіх рівнів з вимогами повернути відібрані храми й зареєструвати священнодіяча примушували духовенство звернутися до практики XIX ст. і організовувати богослужіння поза межами храмів на переносних антими́нсах⁵². Антимінс не належав до реєстру культового майна, зазначеного в договорі на користування церквою. Його видавав єпархіальний архієрей під час освячення храму, а у випадку ліквідації останнього антими́нс повертали владиці. В жовтні 1929 р. предстоятель РПЦ митрополит Сергій (Страгородський) навіть дозволив проведення спільної сповіді, здійснення богослужіння в храмі при «малому освяченні» та на похідному антими́нсі⁵³. Невеликі гуртки віруючих збиралися в приватних помешканнях, де відбувалися богослужіння, читалися проповіді, проводилися бесіди на

релігійні теми, відправлялися треби. Визначалися уповноважені чи організатори такого гуртка. Ось як висвітлював про цю вимушену практику пастирського служіння журнал «Безвірник»: «Попи на куркульських конях і підводах їздять із села в село. На підводі — ящик, у якому складено богослужбне причандалля. В кожному селі піп має декілька своїх опорних пунктів — це родини куркулів, або їхніх родичів. Прибувши до села, піп обходить ці свої пункти, по хатах відправляючи молебні, панахиди, хрестини тощо. Закінчивши роботу в одному селі, піп за адресами, які він дістав у попередньому селі, їде далі, до другого села»⁵⁴.

Влада досить швидко зорієнтувалася в ситуації й постаралася унеможливити цей вид пастирської діяльності, як це вчинили стосовно настоятеля Олексіївської церкви м. Константинова о. Преображенського. 23 січня 1930 р. за розпорядженням ВУЦВК, але з порушеннями чинного законодавства про культу, Олексіївську церкву закрили. «[...] На другий день після закриття храму на квартиру о. Преображенського, яка знаходилася в сторожці при закритій церкві, з'явилися три невідомі особи на чолі з міліціонером та показали ордер на проведення обшуку в його квартирі. В результаті всі речі та святині відібрали, а о. Преображенському запропонували залишити приміщення сторожки. [Панотець] Преображенський звернувся до ДПУ [з запитом] чим викликане відібрання наданих йому речей та святинь, [...], вони видаються єпископами й після закриття храму повертаються їм. Там йому заявили, що речі відібрані для того, аби він не відправляв жодних служб в парафії»⁵⁵. З огляду на цей випадок, Священний Синод знову подав до НКВС клопотання, «щоб святині з закритих храмів (антимінси, Св. Дари, миро) обов'язково віддавалися священикам для повернення архієреєві, а не забиралися разом з іншим майном і не піддавалися блюзнірським знущанням. Св. синод у зв'язку з вказаним фактом іще, і знову клопочеться перед НКВС про те, щоб з тих парафій, у яких закриваються храми, священики не виганялися і щоб їм не чинилися перешкоди у здійсненні приватних треб і відправ за бажанням віруючих парафіяльної громади по домівках»⁵⁶. Описаний випадок був типовим явищем повсякденного життя православного кліру.

Підвищена увага з боку місцевих рад до пастирської діяльності кліриків поза стінами храмів призвела також до поширення серед православних практики заочного виконання треб. Віруючі через посередників передавали священикам грамотки з проханням помолитися за близьких. Тож, наприклад, патріарший Синод узаконив цю практику, окремим розпорядженням від 30 травня 1930 р., дозволивши підлеглому духовенству заочно правити панахиди на прохання родичів⁵⁷. Ця «пересувна» пастирська діяльність досить швидко перестала бути винятком, що наближав православний чин до протестантського та вимагав спеціального пояснення з боку духовенства з посиланнями на досвід святих апостолів. У 1930–1931 рр. вона стала поширеним явищем, особливо у Новомиргородському, Новомосковському, Олександрійському районах⁵⁸. Окремі подвижники залишилися вірними їй до кінця 1930-х років. Так, у 1938 р. всеукраїнська газета «Безбожник» повідомляла, що «в с. Михайлівці-Рубежівці Київської області бродячий піп проявляв турботу про врожай колгоспу: він сповідував і причастив декілька людей з тракторної бригади колгоспу»⁵⁹.

З метою прискорення темпів індустріалізації та колективізації і в цьому річці — повного витіснення релігії з повсякденного життя, а духовного стану — з класової структури українського суспільства, у вересні 1932 р. Й. Сталін проголосив запровадження «безбожної п'ятирічки» та ліквідацію в СРСР до 1937 р. всіх релігійних конфесій і різних зовнішніх виявів релігійності⁶⁰. Здійснити ліквідацію планувалося руками членів Спілки воєнних безвірників. Вже існуючі при колгоспах, комнезамах та промислових підприємствах, безвірницькі осередки у 1932–1933 рр. чисельно поповнювалися і створювалися нові. Під час збиральної кампанії та хлібозаготівель 1933 р. безвірники вже широко застосовували нові методи антирелігійної роботи. Найлояльнішими з них стосовно духовенства були офіційно внесені в договори про соцзмагання між колгоспами, артілями та бригадами так звані «антирелігійні пункти»: повний вихід на роботу під час релігійних свят, роз'яснювальна виховна антирелігійна робота, бойкот церкви та сект, організований вихід з релігійної громади, відмова від усіх релігійних обрядів та щоденна участь у перевірці виконання договорів⁶¹. Але на практиці всі ці заходи мало впливали на досягнення кінцевого результату. Тому, щоб остаточно закрити храм, безвірники традиційно вдавалися до силового тиску на духовенство та блюзнірства в храмах під час богослужінь. Цей типовий метод антирелігійної роботи називався «червоним сватанням» і на практиці виглядав так: «У певному селі з'являються безвірники, влаштовують спільно з місцевою молоддю та сільрадою мітинг, після якого виносять постанову про закриття місцевого храму, потім викликають до сільради священика або голову церковної ради й вимагають від них видачі ключів від храму. Отримавши їх з оркестром прямують до храму, входять, проспівують «Інтернаціонал» і закривають храм, а від священика вимагають, щоб він більше не служив у храмі й не відправляв треб у парафії»⁶². «Таким спрощеним порядком нині масово закриваються храми Артемівської єпархії» — писав у лютому 1930 р. до НКВС УСРР голова Священного синоду митрополит Пимен. «Таким порядком закриті храми в селах Артемівської округи: 1. Добропілля, 2. Камишеvasі, 3. Миколаївці, 4. Голубівці, 5. Некрем'янному. Під загрозою перебувають села Ступки та Богородичне»⁶³.

Позбавлення православного кліру місця служіння методом організації безвірницькими осередками «червоного сватання» можна було спостерігати й у 1932–1933 рр., коли українське село охопив Голодомор. Цей малоефективний спосіб закриття храмів підсилили масовою кампанією передачі церков під пункти тимчасової зсипки зерна від імені колгоспників. Така практика спостерігалася, наскільки вдалося встановити за документами, з вересня 1931 р., але масового характеру набула у серпні 1933-го. Сотні протоколів зборів сільських колективів з клопотанням «широких кіл колгоспників, наймитів, бідняків та середняків» і підписні листи про закриття церков не тільки датовані останніми числами серпня 1933 р., але й мають абсолютно ідентичний зміст (звичайно, за винятком назв колективів та прізвищ)⁶⁴. Потім збиралося засідання президії місцевої сільради, яка затверджувала «постанови колгоспів та списки підписних листів». Далі — відбувалось позачергове засідання президії райвиконкому, після нього — обласний виконавчий комітет приймав відповідну ухвалу й разом з усіма протоколами надсилав справу до ВУЦВК⁶⁵. Однак, попри спільні зусилля

місцевих рад та безвірників, попри підступну природу голоду, який знесиливав людину морально і фізично, позбавляючи її волі до боротьби, сільські релігійні громади продовжували відстоювати свої храми. За 1932–1933 р. до ВУЦВК надійшли сотні скарг на незаконну передачу церкви під зсипний пункт і з описом шахрайський дій місцевої влади підчас проведення загальних зборів колгоспів, артіль та бригад, від імені яких надходили «клопотання».

ВУЦВК мусив давати розпорядження на місця повернути відібраний храм або закрити його відповідно до чинного законодавства. Випадки, коли протести залишалися без відповіді (на скарги накладалися відповідні резолюції) почастішали з другої половини 1932 р. Остаточо священство позбулося місць служіння у 1933 році, у розпал Голодомору, коли вимирали цілі села, а на пустищах залишалися розвалені хати, могили без хрестів і напівзруйновані храми, переповнені гнилим зерном. Справи про закриття церкви за цей період замість повного комплексу документів переважно містили лише протоколи зборів сільських колективів, наполовину заповнений типовий бланк про закриття культових споруд (без зазначення кількості тих, хто підписався за закриття церкви; загальної кількості дорослого населення, кількості виборців; кількості віруючих; кількості членів релігійної громади, що просять не вважати їх членами зазначеної громади) та резолюцію ВУЦВК.

2. Джерела існування, побут та різновиди громадянських обов'язків «позбавленців»

Решту часу, вільного від виконання пастирських обов'язків, клірики різного рівня мусили використовувати для винайдення способів виконати свої громадянські обов'язки перед державою, що не лише позбавила їх громадянських прав, але руками колишніх парафіян цілеспрямовано відбирала у духовенства помешкання, хатнє майно та продукти харчування. Мова піде про матеріальне становище, умови побуту та оподаткування священнослужителів.

Матеріальне становище. Реєстраційні картки священнослужителів містили коротку, але вичерпну інформацію про матеріальний стан, джерела прибутків та побутові умови життя родин духовенства. На відміну від матеріального становища в 1920-і рр., вже на початок 1930-х обсяг їхніх статків значно скоротився. Так, розмір платні, яку парафіяльне священство отримувало від громад (згідно даних пп. 11, 12 реєстраційної картки), коливався у межах 50–250 руб. на місяць (іноді священники, не вказуючи певної суми, у відповідних пунктах картки зазначали: «добровільні пожертви від парафіян»). Допоміжних джерел прибутків (п. 13 реєстраційної картки) духовенство, як правило, не мало. Майновий стан (п. 14 реєстраційної картки: а) чи володів нерухомим майном (землею, будинками) до революції та б) чи володіє землею, будинками зараз) на першу половину 1930 рр. також пересічно був однаковим. У підпункті б) п. 14 можна спостерегти прочерк або слово «ні». В підпункті а) п. 14. реєстраційної картки подекуди ще можна зустріти інформацію про майновий стан до революції, як, наприклад: «володів будинками в Кобеляках і 4.8 дес. поля» (архієпископ Полтавський Миколай (Пирський), Український екзархат РПЦ)⁶⁶; «був невеликий будиночок» (єпископ Уманський Йов (Сахновський), Священний